

ИНСОН ТАФАКУРИДА ДИНИЙ ВА ДУНЁВИЙ БИЛИМЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ

К. Б. Мухаммадиев

Тошкент давлат таранспорт университети доценти, п.ф.б.ф.д (PhD)

komilmuhammadiev@yandex.ru

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада инсон тафакурида диний ва дунёвий билимларнинг аҳамияти ўзоро мутаносиблиги талқин қилинган. Инсон маънавиятининг шаклланишида диний ва ахлоқий нормаларнинг уйғунлиги қиёсий таҳлил қилинган. Жамиятнинг ижтимоий негизининг ривожда диний ва ахлоқий қоидалар ўртага ташланиб, қиёсий таҳлилланган. Ахлоқий ва диний меъёрларнинг жамиятдаги энг муҳим белгилари келтириб ўтилган.

Калит сўзлар: Жамият, ахлоқ, дин, Ахлоқий ва диний меъёр, виждон, нораціоналлик, рационаллик, хулқ – атвор, комил инсон, ахлоқий қадрият, трансцендентал ахлоқ, насронийлар, буддистлар, яхудийлар, атеистлар, секталар, умуминсонийлик, радикаллик.

КИРИШ

Инсон ақлан ривож топган жонзот бўлгани боис, унинг ахлоқий меъёрлари анча мураккаблашган. Бошқа ҳайвонларда эса у жўн ва оддий. Демак, ахлоқий меъёрларнинг мураккаблик даражасига кўра спектрини ҳосил қилиш мумкин. Бу спектр барча жамоавий жонзотларни қамраб олади ва ахлоқ эволюциясини акс эттиради. Ҳамма тирик мавжудотларнинг овқатланишга қанчалик эҳтиёжи бўлса, муайян тартиб - қоидаларга ҳам шунчалик эҳтиёжи бор. Жамият ахлоқ қонун қоидаларига риоя этиши ва уни ҳурмат қилиши албатта зарур. Бордию ахлоқ қонун қоидаларига риоя этилмас экан, эволюция натижасида қирилиб кетган яъни адаптация қилолмаган жонворлар сингари жамият ҳам таназулга учрайди. Инсонларда ҳам ахлоқ жамиятдаги айрим талаблар оқибатида пайдо бўлган. Аввал англамаган шаклда вужудга келиб, кейин мифлар, динлар, давлат қонунлари кўринишида мураккаблашиб борган. Бу жараён минглаб йилларга чўзилгани аниқ.

Кўпчилигимиз ахлоқ деганда қандайдир мавҳум, минглаб йиллар муқаддам пайдо бўлган, ўзгармас, барча инсоний муносабатларимиз, хаттоки соф шахсий

қилмишларимизни ҳам тартибга солиши керак бўлган “куч”ни тушунамиз. Бу “куч” асосан виждон ҳисобланади. Биз ахлоқнинг мутлақ эканлиги, ўзгармаслиги ва барча замонлар ва маконлар учун ягона бўлишини инкор қиламиз. Уни мавжуд шароит ва эҳтиёжларнинг ҳосиласи ва ўз навбатида ўша шароитга яна таъсир этувчи меъёрлар йиғиндиси сифатида кўрамыз.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Ахлоқ муайян жамиятда кишиларнинг ўзаро муносабатларини тартибга солиб турувчи ва ўша жамиятдаги бирлик, барқарорликни таъминлашга хизмат қилувчи меъёрлардир. Уларнинг шахс ва, асосан, жамият манфаати ва эҳтиёжига хизмат қилиши, амалда иш бериши уларнинг мавжудлигини оқловчи бирламчи мезондир.

Шу ўринда ахлоқ ўзи қандай пайдо бўлган деган масалага қисқача тўхталсак. Бунинг асосан икки тур изоҳи бор. Биринчиси, ахлоқий меъёрларни Худо ёки худолар жорий қилган дегувчи диний-теологик ёндашув. Ушбу ёндашувга кўра ахлоқ ҳозир қандай бўлса шундайлигича қачонлардир илоҳий куч томонидан инсонларга туширилган ва у ўзгармасдир. Улар турли муқаддас китобларда ёзиб қўйилган.

Иккинчи ёндашув эса эволюцион ёндашув бўлиб – унга кўра, ахлоқ аввалига примитив шаклда пайдо бўлган ва кейинчалик турлича кўринишга кириб ўзгариб, мураккаблашиб борган, турли даврларда яшаган инсонларнинг маъқул ижтимоий муносабатлар ҳақидаги қарашларини ўзида ифодалаб келган меъёрлардир. Ахлоқий меъёрлар жуда мураккаб ҳодиса бўлиб, бу жараёни тўхтатиб қолишнинг имкони йўқ. Тўхтатишга қаттиқ бел боғлаган миллатлар таназзулга учрайди ёки таслим бўлади. Бу каби ўзгаришлар, ҳаттоки, энг консерватив куч саналувчи динда ҳам кузатилади. Бу кўпинча диний матнларни қайта талқин қилиш йўли билан амалга ошириладиган, ўта зиддиятли, мўътадил ва радикал диний жамоалар ўртасида можароларга сабаб бўладиган жараёндир. Радикал қанот аста секин камайиб боради ва камайгани сари янада радикаллашиб, қатъий чоралар кўриш йўлига ўтади.

Антик даврнинг машҳур мутафаккири Арасту ахлоқнинг жамият ҳаётида муҳим аҳамиятига тўхталиб шундай деган эди: «Табиат инсон қўлига қурол – ақлий ва ахлоқий куч берган, аммо у шу қуролни тескари томонга нисбатан ҳам ишлатиши мумкин; шу сабабли ахлоқий таянчлари бўлмаган одам энг инсофсиз ва ёввойи, ўзининг жинсий ва дид майлларида энг тубан мавжудот бўлиб қолади». Шунинг учун ҳам ахлоқ

инсонийликка ундовчи восита бўлиб, у диннинг ёрдами ила вужудга келади.

Ахлоқнинг асоси пухта ўйланган таълим тизими ва қонун устуворлигининг таъминланишидир. Бу хусусида немис классик фалсафаси асосчиси куйидагича тафсилайди. Кант “Амалий ақл танқиди” асарида инсон яхшилик ва ёмонлик ҳақида қалбининг ҳиссий иштиёқи ва интилишларига асосланиб эмас, ақл заковати ёрдамида хулоса чиқариш керак, деган назарияни ўртага ташлайди. Гносеологияда бўлгани каби ўзининг фалсафасида Кант кишиларнинг қилмишларини асословчи умумий ва зарурий ахлоқий қонунларни топишга ҳаракат қилган. Кант фикрича, мутлоқ, умумий, барча учун аҳамиятли бўлиши мумкин ва бўлиши шарт, яъни қонун шаклига эга бўлиши керак. Фақат императив ахлоқ - (лот.imperativus -фармон) тамойилларига ва қоидаларига мос келадиган хулқ-атвори ахлоқийдир. У априор характерга эга синтетик ҳуқуқ бўлиб, унинг асосий қонунига кўра, шундай максимал яъни, хулқ атворнинг субъектив томойили асосида ҳаракат қилиш керакки, у ўз навбатида барча учун умумий қонун бўлиб қолиши керак деб, шундай тарифни беради:“Ўзингга ва бошқа инсонларга ахлоқий восита сифатида эмас, ахлоқий мақсад сифатида қарагин, чунки инсон ҳаёт ўзида энг олий мақсадни мужассамлаштирилган”. Унинг маълумотига кўра, ахлоқий қонунларга ҳурмат билан қараш инсонларни ўз-ўзини ҳурмат қилишга, бурч тақозаси эса шахсий мукамаллик ва бошқаларни бахтига сабаб бўлади.

Инсон ахлоқини шундайдеб ёзади Эрих Фромм, - “бир одам - обрў эгаси инсон учун нима яхшилигини белгилаб беради, ўзни тутиш қонун-қоидалари ва меъёрларини ҳам ўйлаб топади, ўрнатади. Инсонпарварлик ахлоқи эса бу қонун-қоидалар ва меъёрларни ўзи яратиши, ўзи бошқариши ҳамда уларга ўзи амал қилиши билан фарқланади»

Фромм обрўпарварлик ахлоқинининг икки асосини кўрсатиб ўтади: биринчиси – рационал обрўпарварлик, унга кўра, рационал обрў эгаси ўзига юкланган вазифани омилкорлик воситасида бажариб, мазкур вазифани юклаганлар томонидан ҳурматга сазовор бўлади. Бироқ рационал обрўпарварлик вақтинчалик ҳадиса, у обрў эгаси фаолиятининг самарадорлиги билан боғлиқ. Иккинчиси – нораціонал обрўпарварлик, у бир томондан ҳуқмронликка, иккинчи томондан, қўрқувга асосланади ва узоқ муддат давом этади: муайян тарихий даврни ўз ичига олади. Нораціонал обрўпарварлик танқидни на фақат тан олмайди, балки тақиқлайди. Рационал обрўпарварлик обрў эгаси тамонидан субъектга нисбатан ахлоқий тенгликни тақозо этса, нораціонал обрўпарварлик айнан тенгсизлик асосига қурилади. Бунда обрў эгасига «гап қайтармаслик»,

«кулоқ солиш» - фазилат, «кулоқ солмаслик» - иллат ҳисобланади.

Асрлар мобайнида дин ва ахлоққа бир бутунлик ўлароқ қаралган; содир этилган гуноҳ учун жазо муқаррарлигига бўлган ишонч инсонларни ёмонликдан қайтариши бот-бот таъкидланган. Ҳатто баъзи ашаддий атеистлар ҳам динни жамият ахлоқини назорат қилувчи институт сифатида тан олган. Балки шундан бўлса керак, диний таълимотлар илдинини асосан ахлоқий масалалар эгаллаган.

“Инсоният тафаккури тараққиётида илк бора эзгу ният, эзгу сўз ва эзгуликка асосланган амалиёт бирлиги ҳар қандай ижтимоий ривожланишнинг асоси эканлиги тўғрисидаги буюк таълимот Зардўшт гоҳларида шакллантирилган эди. Фуқаролари бошқа фикрни ўйлаб, бошқа сўзларни айтишга ва яна бошқа амалий ишлар қилишга йўналтирилган жамият муқаррар тарзда таназзулга юз тутиши мумкинлиги тўғрисидаги инқилобий ғоя ҳам айнан ана шу таълимотга мансуб. Инсоният эзгу ният, эзгу сўз ва эзгу амалиётга изчил амал қилибгина инқироздан қутулиши ва фаровон ҳаётга етишиши мумкин, деган пурҳикмат хулосалар чиқарилган”.

Зардўштнинг муқаддас диний китоби «Авесто»да баён этилган бу дурдона фикрлар замирида юксак ахлоқ, комил инсон қиёфасини акс эттирувчи ахлоқий фазилат ифода этилган. Дарҳақиқат, агар одамда эзгу ният, эзгу сўз, эзгу амал уйғун бўлмас экан, ундай одамнинг кадр-қиммати ҳам бўлмайди, ундай одамга ишониб ҳам бўлмайди, ундай одам кўпчилик назаридан қолади.

Европа уйғониш даврининг мутафаккирлари ахлоқий кадриятларга трансцендентал ахлоқ нуқтаи назаридан эмас, балки реал, амалий ахлоқ, ҳаётий, дунёвий нуқтаи назаридан қараладиган бўлди. Голланд файласуфи Спиноза ахлоқни илоҳийлаштириб талқин этишни танқид қилди. У ақлни ахлоқнинг асоси деб эътироф этиб, кишининг хатти-ҳаракатлари фақат унинг ўзига боғлиқ, одамнинг ўзи яхши-ёмонни ажратишга қодир эканлигини таъкидлайди, инсоннинг тафаккури кудратига ишонч унинг ахлоқий таълимотининг ютуғидир. Немис файласуфи Кант эса инсон ҳиссиёти орқали нарса ва ҳодисалардан қониқиш ҳосил қилади, бу қониқиш уни ҳатто фикрлашга чорлайди. Инсон ахлоқий бурч билан, яхшилик қилиш билан бахтга эришиш мумкин, дейди. Кант инсон билишининг имкониятларини кўрсатар экан, фаннинг билишдаги аҳамиятига катта эътибор беради. Шунинг билан Кант, ўз сўзи билан айтганда, “эътиқодга ҳам ўрин қўяди. Ишонч эътиқодгина инсон жонининг ўлмаслигига ишониш эркинлиги асосида худонинг мавжудлигини ақлий исботлайди”, дейди.

Аслини олганда, маълум маънода, динийлик ва ахлоқийлик бир-бирига чамбарчас тушунчалардир. Улар дунё ва инсон ҳаётининг моҳиятига турлича қараш усуллари дир. Ҳар иккаласининг ҳам объекти битта – дунёда инсон ҳаёти. Дин ҳам бу дунёда қандай яшаш кераклигини ўргатади. Ғаззолий у дунёдаги дўзах азоблари ҳақида ёзар экан, бу дунёда қандай яшаш лозимлигини уқтиради, кишиларнинг ҳиссиётига таъсир қилиш орқали тарбиялайди. Динлардаги буюк умуминсоний ғоялар аслда дунёнинг ахлоқий масалалрига хизмат қилади. Ижтимоий ҳаётда шундай жараёнлар борки, ундаги муаммоларни ҳал қилишда динийлик кўпроқ самара беради. Ахлоқий поклик, ўткинчи дунё лаззатларига ҳаддан ортиқ берилиб кетмаслик, инсонга хиёнат қилмаслик, Оллоҳ яратган яхши нарсаларга зарар етказмай, табиатни асраб-авайлаш каби муаммоларни ҳал қилишда диннинг аҳамияти салмоқли. Бундан ташқари кишилик жамиятининг маънавий такомиллик даражаси бевосита диний дунёқарашнинг шаклланиши билан боғлиқ. Чунки диний дунёқараш кишининг дунё тўғрисидаги тасаввурларини яхлит бир тизимга келтириб олам тўғрисида эътиқодга асосланган умумий изчил манзарани яратади. Бу эса ижтимоий тараққиётнинг кейинги босқичлари учун зарур бўлган маънавий такомиллашиш жараёнининг узлуксизлигини таъминлашга хизмат қилади.

Маълумки жамият тараққиёти давомида турли дин шакллари вужудга келди. Дин умуминсоний ахлоқ меъёрларини ўзига сингдириб олиб, уларни жонлантириб, ҳамма учун мажбурий ҳуқ-атвор қоидаларига айлантира олган қудратли омил эканлигини доимо эсда сақлашимиз зарур. Бу эса ўз навбатида фуқароларимизда маданият, баҳамжихатлик, ўзаро ишонч муҳитини мустаҳкамлашга хизмат қилади. Уларни муаммо ва қийинчиликларни енгиб ўтишларига руҳий мадад берувчи қудратли куч сифатида, қадриятларимизни сақлаб қолинишини таъминлаб авлоддан авлодга етказишда кенг имкониятлар очиб беради.

Деярли барча тарихий даврларда хусусан, ҳозирги пайтда ҳам давлат сиёсати даражасида диндан ижтимоий барқарорликни таъминлашнинг муҳим омили сифатида фойдаланиб келинган. Динни вужудга келтирувчи ижтимоий, тарихий, ғносеологик ва психологик илдизларнинг ҳар бири унинг моҳиятини англаб олишимизга имкон туғдиради.

Бугунги кунда демократик жамиятларда диний ташкилотларнинг ғоявий ва амалий фаолиятини ижобий баҳолаётганлигини эътироф этмоқ керак.

Дин ва давлат ўртасидаги муносабатларда миллий, умуминсонийлик ва ахлоқийлик тамойилларининг ўзаро уйғунлигига амал қилиниши, дин ва диний муассасаларга

холисона ёндашилиши давлатимизнинг ички ва ташқи сиёсатида ўз аксини топаётганлигини қайд қилмоқ зарур. Бундан келиб чиққан ҳолда мамлакатимизда содир бўлаётган демократик жараёнларда диний ташкилотларнинг ҳам ижтимоий-сиёсий фаоллигининг ортиб бориши кузатилмоқда.

Диний ташкилотларга хос ижтимоий-сиёсий фаоллигининг ортаётганини эътиборга олиб, уни икки йўналишда - ижтимоий ҳаётда ва дунёқарашда шахснинг фаоллигини ошириш кераклигини даврнинг ўзи тақозо этмоқда. Шунга кўра, диннинг ижтимоий илдизлари жамият аъзоларини фаолликка, эзгуликка, тинчлик ва хотиржамликка етакловчи омилга айланаётганлигининг гувоҳи бўлмоқдамиз. Маълумки, диннинг илдизлари бевосита инсон руҳияти билан боғлиқ тарзда талқин этилади. Бу ўринда инсоннинг ақлий ва ахлоқий имкониятларини ҳам ўзаро боғлиқликда олган ҳолда маънавий-маърифий тарбияда диннинг ҳам ўзига хос аҳамияти тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти "...диний дунёқараш тафаккурнинг, инсоннинг ўзини ўраб турган дунёга, ўзи каби одамларга муносабатининг ягона усули бўлмаганлигини ҳам таъкидлаш зарур", деб таъкидлайди.

Чинакам ахлоқли инсон диндор бўлгани ёки дўзахдан кўрққани учун эмас, аксинча, айнан ахлоқли бўлгани учун ҳам Яратганнинг кўрсатмаларига амал қилади. Диндан мутлақо беҳабар, бироқ "дин ҳимоячисиман" дейдиганлардан минг чандон ахлоқлироқ инсонларни кузатганимизда улардаги ахлоқ диндан эмас, бошқа бир асосдан келиб чиқаётганига амин бўламиз. Бундай инсонларни мусулмонлар, насронийлар, буддистлар, яҳудийлар, атеистлар орасидан кўплаб топиш мумкин.

Хўш, дин жамият ахлоқини яхшилаётган олма, у ҳолда нима бу вазифани бажаради? Бунга жавобимиз жуда оддий – тўғри йўлга қўйилган таълим ва қонунлар ижросининг қатъий таъминланишигина вазиятни ўнглаши мумкин. Бир томондан мустақил, танқидий фикрлай оладиган шахсни тарбиялашни бош мақсадга айлантирган дунёвий таълим тизими ва адолат тамойилларига содиқ ижроия ва суд ҳокимияти. Ана шу икки шарт бажарилгандан кейингина дин жамиятда ижобий роль ўйнаётган бўлади, кишиларнинг маънавий-руҳий озукасига айланади. Ислом давлатларида эса вазият бунинг акси. Давлат ўзининг энг муҳим функцияси – қонун устуворлигини таъминлай олмайди, етарлича дунёвий таълим кўрмаган омма эса дунёвий қонунлар ва ҳукуматни тан олмайдиган радикал воизларнинг итоаткор сомеларига айланиб қолган. Ваҳоланки, бундай радикал воизлар бошқа динларда ҳам бор. Бироқ уларнинг таъсири биз

муслмонлардагичалик эмас. Нима учун? Шунинг учунки, уларнинг сомелари бизлардагичалик ишонувчан эмас. Ишонувчанлари ҳам башарти ҳаддидан ошса, қонун уларнинг жойи қаерда эканини кўрсатиб қўяди. Биз биламизки, АҚШда радикал диний секталар анча фаол. Бунинг сабаби, бизнингча, у ерда мактаб таълими етарли даражада қониқарли эмас. “Иқтисодий Ҳамкорлик ва Ривожланиш Ташкилотининг 2010 йилги ҳисоботида кўра, АҚШ бу соҳада ривожланган давлатлар орасида 23-ўринни эгаллайди”. Нуфузли университетлар ва баъзи хусусий мактабларгина хорижликлар эътиборини ўзига жалб эта олади. У ҳолда нега ўша секталар ижтимоий ахлоқсизлик ва тартибсизликларни келтириб чиқариб, хавфсизликка таҳдид сололмайди? Бунинг сабаби оддий – у ерда конституция ва қонунларни бузганлар жазодан қочиб қутула олмайди. Мавриди келганда бир масалага тўхталиб ўтиш жоиз. Аввал дунёвий таълим бериш керакми ёки диний, деган мавзуда баҳслар бўлиб туради. Бу саволга жавоб қилишда аввал диний таълим кўрганлар кўпроқ экстремизмга мойилми ёки дунёвий таълим олиб сўнг дин билан қизиққанларми – мана шунга эътибор қаратишимиз лозим. Худо, нариги дунё, жаннат, дўзах, гуноҳ каби тушунчаларни энди таълим олишни бошлаётган, дунё ва инсонлар тўғрисида етарлича маълумотга эга бўлмаган боланинг онгу тафаккури қабул қилишга қодир эмас. Улар бола ақлини, таъбири жоиз бўлса, фалаж аҳволга солиб қўяди. Оқибатда эса эркинликдан, эркин ва танқидий фикрлашдан кўрқадиган, дунёвий фанлар борасида эса қуруқ ёдлашдан нариги ўтмайдиган чаламуллалар пайдо бўлади. Чунки дин тафаккурга эмас, балки авторитетга сўзсиз ишониш ва итоат этиш кўникмасини аввал-бошданок шакллантириб қўяди. Эркин ахлоқий тафаккур салоҳияти эса ҳали бўй кўрсатмасданок янчиб ташланади. Бундай таълим кўрганлар кейинчалик ҳам эътиқодига ва ахлоқига зид ёки ўзгачароқ фикрга дуч келса, ўша заҳоти ундан халос бўлишга интилади. Ундаги ижодкорлик қобилияти чекланиб қолади. Демак, диний таълим фақат юқори синф ўқувчиларига берилиши, шунда ҳам дарс тарғибот мақсадида эмас, билим бериш учун, хулоса чиқаришни ўқувчининг ўз ақлу тафаккури ихтиёрига қолдирган ҳолда ўтилиши, динлар ўзаро қиёсий ўрганилаётганда холислик ва танқидийлик тамойилига риоя этилиши, бизнингча, мақсадга мувофиқдир. Дин етарлича дунёвий таълим кўрган жамиятда ижобий роль ўйнаса, бунинг акси бўлган вазиятда аҳвол ўзгача тус олади.

ХУЛОСА

Демак, ёшларимизнинг динга бўлган муносабатларини ижобийлигини ҳамда унга нисбатан қизиқишнинг юқори эканлигини ҳисобга олган ҳолда, маънавий-маърифий тарбияда диний омил ҳам ўзига беқиёс аҳамиятга эга эканлигини алоҳида таъкидлаб ўтишимиз керак. Зеро, мустақил давлатимизга, энг аввало, иймони бутун, қалби тоза инсонлар, биринчи навбатда ёшлар керак. Ҳар кунги фаолиятларида инсонларга эзгу амаллар, савоб ишлар қилиш, солиҳ хулқ соҳиби бўлган ёшларимиз дунёқараши-нафақат ўзини шу билан барча ёр-биродарларини ҳам эзгуликка етаклайдиган маънавий омиллардан бири эканлигига ёш авлодни ишонтиришнинг ўзи ҳам дунёвий маърифатдан ўзга нарса эмас.

Умуман олганимизда, диний ғояларни англаш ва ўрганиш, ҳозирги вақтда кенг қамровли ислохотларни ўтказиш жараёнида жамиятни маънавий бойитиш, миллий онгимизни янада юксалтириш, келажаги буюк давлатни яратувчи ёш авлодни дунёвийлик руҳида, миллий қадриятларимизга ҳурмат-эҳтиром руҳида камол топишлари учун муҳим омил бўлиб хизмат қилган бўлур эди.

REFERENCES

1. Аристотель. Политика. –М., 1911. С. 9.
2. Фромм Э. Человек для себя. Минск, Хорвест, 2004. С. 18.
3. Ницше Ф. Зардўшт таваллоси.//Тафаккур. 1995. 1-сон. Б. 94
4. Schiepp P. I.Kants practical ethics Evanston, 1964. P. 71.
5. И.Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида, хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари.Тошкент 1997. 36-бет.
6. Раматов, Ж. С., Баратов, Р. Ў., Кушаков, Ф. А., Валиев, Л. А., & Хасанов, М. Н. (2022). ЖАМИЯТДА СИЁСИЙ ВА ҲУҚУҚИЙ МАДАНИЯТНИ ЮКСАЛТИРИШ МАСАЛАЛАРИ. *PEDAGOGS jurnali*, 19(1), 13-18.
7. Ж. С. Раматов, & М. Ҳасанов (2022). ЎЗБЕКИСТОН ТАРАҚҚИЁТИНИНГ ЯНГИ БОСҚИЧИДА ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИНИНГ ТАЪМИНЛАНИШИ. *Academic research in educational sciences*, 3 (6), 963-969.
8. Раматов, Ж. С., Муратова, Д., Султанов, С. Ҳ., Тухтабоев, Э., Кушаков, Ф., & Хасанов, М. Н. (2022). ИЖТИМОЙ АДОЛАТ ВА ҚАДРИЯТЛАР ПЛЮРАЛИЗМИ. *World scientific research journal*, 8(1), 102-108.
9. Ҳасанов, М. Н., Бекмуратов, Б. Ж., Турғунов, Б. Ш., & Маматқулов, У. С. (2022). ФОРОБИЙНИНГ ТАЪЛИМОТИДА ЁШЛАР ВА ИНСОН ТАЛИМ-ТАРБИЯСИ МАСАЛАЛАРИ ТАҲЛИЛИ.

10. Ҳасанов, М. Н., Зайниддинов, Б. З., Абдухалилов, О. А., & Джурайев, Д. Д. (2022). МЕҲНАТДА ИНСОННИ ШАКЛАНИШДАГИ АҲАМИЯТИ.
11. Ramatov, J.S. va Xasanov, MN (2022). Ta'lim amaliyotida innovatsiyalarni jalb qilishning nazariy modelini tahlil qilish. *Sharq uyg'onishi: innovatsion, ta'lim, tabiiy va ijtimoiy fanlar* , 2 (6), 937-942.
12. У.К.Эрниёзов, М.Н. Ҳасанов, & Х.С.Машарипов. (2022). АБУ НАСР ФОРОБИЙНИНГ ИЖТИМОИЙ-АХЛОҚИЙ ТАЪЛИМОТИ ВА УНИНГ АНТРОПОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ . *JOURNAL OF NEW CENTURY INNOVATIONS*, 4(3), 130–136.
13. Ж. С. Раматов, М. Ҳасанов, & Л. А. Валиев (2022). ИНСОН ДУНЁҚАРАШИНИНГНИНГ ДИНИЙ ВА ДУНЁВИЙ ТАЛҚИНИ. *Central Asian Academic Journal of Scientific Research*, 2 (7), 78-82.
14. J. S. Ramatov, M. Hasanov МАФКУРАВИЙ АХЛОҚ ТАРБИЯСИНИНГ АНАМИЯТИ // *Pedagogik fanlar boyicha akademik tadqiqotlar*. 2022 yil. 6-son. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/mafkuraviy-ta-didlarni-oldini-olishda-ahlo-iy-tarbiyaning-a-amiyati> (kirish sanasi: 04.10.2022).
15. Ж. С. Раматов, & М. Ҳасанов (2022). МИЛЛИЙ ҚАДРИЯТЛАР – ЖАМИЯТИМИЗ БАРҚАРОРЛИГИ ВА ЁШ АВЛОД ТАРБИЯСИНИНГ МУҲИМ ОМИЛИ. *Academic research in educational sciences*, 3 (6), 973-979.
16. Ж. С. Раматов, М. Ҳасанов, & Лочин Азаматович Валиев (2022). АУРОБИНДО ГХОШ ҲАЁТИ ВА ИЛМИЙ ФАЛСАФИЙ МЕЪРОСИ. *Academic research in educational sciences*, 3 (6), 1161-1169.